

EGY INTÉZMÉNYI LEJTÁR TANULSÁGAI.*
A PATAKI KOLLÉGIUM GAZDÁLKODÁSÁNAK ÁTVILÁGÍTÁSA
KAZINCZY KORÁBAN

UGRAI JÁNOS

Bevezetés

Talán nem méltatlan a Kazinczy-émlékünnephez, hogy az alábbiakban egy olyan tanulmányt teszünk közzé, amely egyáltalán nem említi Kazinczy Ferenc nevét. Ezt azért kockáztatjuk meg, mert egyfelől az ünnepelt anyaiskolájával, a sárospataki kollégiummal foglalkozunk, másfelől ráadásul egy olyan aspektusból közelítünk témánkhoz, amely nagyon is közel állt az iskolavizitációkat oly szívesen folytató Kazinczyhoz.

A Sárospataki Református Kollégium működését felügyelő – koordináló Tiszán-inneni Református Egyházkerület 1815-ben rendelte el az iskola ingó és ingatlan javainak teljes összeírását, számbavételét. A feladattal megbízott ún. Nagy Deputatio által a munka befejezéseként készített terjedelmes jegyzőkönyv egyik utalása szerint egyértelműen a kollégium gazdálkodását jellemző súlyos nehézségek miatt határozták el a szokatlanul részletes intézményi lejtárt. Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az egész régióban kétségtelenül nehéznek számító esztendőök közül épp 1815-ben Sárospatakon más is történt.

Ebben az évben váltotta – legalábbis részben – az egyházkerületi, s így a kollégiumi főgondnoki pozícióban az iskolát már-már legendás elkötelezettséggel fejlesztő gróf Vay Józsefet gróf Lónyay Gábor. Bár semmilyen forrás nem utal arra, hogy konfliktus övezte volna ezt a váltást, s Vay 1821-es haláláig meg is maradt társ-főgondnoknak, mégsem tekinthető véletlennek a Deputatio összehívása. Ekkor már évek óta alig-alig jutottak előbbre a több mint egy évtizede elhatározott új épületegyüttes kivitelezésével, aggasztó híreket kaptak az előjárók a kollégiumi gazdálkodás gerincét biztosító gazdasági egységek (szőlőbirtokok, kocsmák) állapotáról és jövedelmezőségük hanyatlásáról. Sőt napi szinten jelentkeztek a súlyos finanszírozási gondok: már a szőlő- vagy a mezei munkákhoz feltétlenül szükséges napszámosokat sem tudták kifizetni, a kollégium tartozott professzorainak és a deákok sem juthattak az iskola által ígért kenyéradagjukhoz. Nem csoda tehát, hogy a főgondnoki felelősséget és terheket vállaló főúr a tisztánlátás jegyében lényegében az intézmény átvilágítását kezdeményezte. Ugyan erre közvetlen forrást nem találunk, de feltételezésünket mindenképpen erősíti, hogy Lónyay neve nemcsak sűrűn

* Írásunk az MTA Bolyai János Posztdoktori Ösztöndíjának támogatásával (2008–2011) készült. (U.J.)

felbukkan a közölt iratok végén az aláírók sorában, hanem ő elnökölte is a deputatiót. Az új főgondnok tehát közvetlenül és tekintélyes részt vállalt a gazdálkodás hiányosságainak feltárásából.

A részletes, teljességre törekvő, s az utolsó krajcárt és szöveget is lajstromba vevő dokumentumok érzékletes képet nyújtanak arról, hogy milyen összetett gazdálkodás, milyen erőviszonyok és milyen nehézségek jellemezték a korabeli protestáns iskolakollégiumokat. A forrás rövid bemutatását követően néhány intézménytörténeti tanulságot igyekszünk kiemelni. Ennek megfelelően elsősorban arra vagyunk kíváncsiak, hogy milyen válságkezelő intézkedések körvonalazódnak az első ránézésre túlnyomóan csak helyzetfeltárónak tűnő tudósításokból és számokból. Jelen írásunkban nem foglalkozunk a forrás két fontos lehetséges elemzési szintjével: sem az összeírás muzeológiai, sem pedig részletes gazdaságtörténeti elemzésére nem vállalkozunk.

A forrás: az intézményi leltár iratai

A 33 változó terjedelmű iratból álló forrásegyüttes a Tiszáninnyi Református Egyházkerület sárospataki levéltárában időrendi sorba rendezve található meg.¹ A közelmúltban az egész szöveget sajtó alá rendeztük, hangzáshű átiratban, a mai helyesírási szabályokat követve publikáltuk. Az átirat dokumentumok egy szerény, valamivel több mint 100 oldalas kötetet töltenek meg.² Az idetartozó források három csoportba sorolhatóak. Először a leltározás fő eredményéről, a több napon át folyó végső tanácskozás jegyzőkönyvéről kell szólnunk, hisz ez a Nagy Deputatio által tárgyalt összes kérdésre, az előzetes, feltáró vizsgálatok során felmerült összes szempontra és problémára reflektál. A második csoportba azok a levelek, kérvények, tanúsítványok, jelentések, helyenként egészen aprólékos részvizsgálati jegyzőkönyvek tartoznak, amelyek mintegy előkészítették a terepet a zárótanácskozás döntéshozói számára. Végül a leltári iratok közel felére kiterjedő táblázatok alkotnak egy újabb egységet: néhol egészen bonyolult, sok-sok adatot tartalmazó, esetenként 10-15 évet felölelő tételes kimutatásokat találunk, amelyek láthatóan a lehető legprecízebb összesítés céljával készültek. A forrás egésze nemcsak jól olvasható, hanem a kor viszonyaihoz képest egységes szerkezetűnek, logikusan felépítettnek is mondható. Leginkább a táblázatos kimutatások alapos feldolgozását nehezíti ugyanakkor, hogy rengeteg mértékegységet használtak az összeírók, s ezáltal esetenként akár egyetlen irat különböző évekre vonatkozó feljegyzéseinek összehasonlítása is komoly munkát igényel.

Az intézményi leltár tartalmát illetően megállapíthatjuk, hogy a kollégium ingó

¹ TIREKLt. A. XXXVIII. 15.540–15.586. (A jelzetek alatt előfordulnak másolatok, duplikátumok – ez magyarázza, hogy 33-nál több jelzetszámot foglal el az irategyüttes.)

² UGRAI 2009. A könnyebb visszakeresés érdekében az alábbiakban az eredeti dokumentumra és a forrásközlés oldalszámára egyaránt hivatkozunk.

és ingatlan vagyonának szinte teljes körű feltérképezésére törekedett a bizottság. Mindez persze nem a mi fogalmaink szerinti felsorolást jelenti. Leginkább a helyrajzi jellegű adatok hiányoznak a forráshalmazból: pusztán ennek segítségével nem lehet rekonstruálni a kollégium épületeinek és birtokainak helyszínét és nagyságát. (Valószínűleg azért, mert ilyen pontos regiszter nem is állt akkoriban rendelkezésre. Legalábbis alább láthatjuk, hogy épp a Nagy Deputatio bízta meg egyik professzorát az ingatlan vagyon pontos felmérésével.) Továbbá alig-alig olvashatunk utalást például a kollégium iskolaszereiről és bútortáráról vagy a kollégiumhoz tartozó mezőgazdasági üzem állatállományáról. Ezzel szemben részletesen foglalkozott a bizottság a kocsmá és a kollégium egyéb, javításra szoruló épületeinek, valamint a nyomdának az állapotával, felszereléseivel, az adományozás rendjével és a szőlőgazdálkodásban mutatkozó feladatokkal. Továbbá több évre, helyenként másfél évtizedre vonatkozóan tételes táblázatos kimutatások rögzítették a kollégium ösztöndíj-alapítványainak és különböző szőlőbirtokainak állapotát, gabonaforgalmát és tőkepénzeinek alakulását. Láthatóan nagy hangsúlyt fektetett a Nagy Deputatio a megfeneklett kollégiumi építkezés viszonyainak feltárására. Ennek köszönhetően az ahhoz összegyűlt és felhasznált materiákról és pénzeszközökről is precíz összeítést készítettek, s mindezt kiegészítették bizonyos, a továbblépés sikerével kecsgetető elképzelésekkel.

A tradicionális gazdálkodás pártján

Az intézményi leltár és az ahhoz kapcsolódó javaslatok egyik legfontosabb tanulsága a kései olvasó számára, hogy a sárospataki kollégium szétaprózott gazdálkodásán a válság dacára sem kívántak változtatni. Ekkoriban még fel sem merült a Bodrog partján, hogy egyes, egy oktatási intézmény fő funkciójától egészen távol eső, ráadásul inkább csak költségekkel és vesződéssel járó, semmint biztos jövedelemforrásként szolgáló gazdasági tevékenységeket beszüntessenek. Pedig az eddigi kutatások kellő mélységben bizonyították, hogy a 19. század elejére Debrecenben mindenképpen, de Sárospatakon is egyértelműen érzékelhető változás ment végbe a kollégiumi gazdálkodás struktúrájában. Az erőforrások és az erőfeszítések koncentrációja – mai kifejezéssel: a profiltisztítás – révén egyre kevesebb, ám egyre szakszerűbben kezelt és egyre biztosabb bevételi forrásra támaszkodhattak az iskolakollégiumok. Protestáns voltuk miatt ugyan továbbra sem reménykedhettek (sem egyházi, sem világi) központi támogatásban, s ezért továbbra sem mondhattak le az önálló gazdálkodásról. Ám ebben az önrendelkezési jogot és önfenntartási kényszert egyszerre jelentő helyzetben a debreceni és a sárospataki kollégium is – igaz, különböző tempóban – fokozatosan feladta korábbi szerteágazó gazdaságát. A malomtól a kőbányáig, a kocsmától a mészárszékiig, a gabonatermeléstől a szőlészetig, a kocsik és a hordók bérbeadásától a bérlegeltetésig terjedő majorsági gazdálkodás egyes elemeit fokozatosan, egyre gyorsuló ütemben szorította ki a jól jö-

vedelmező, egyféle szakértelmet igénylő, az időjárás viszonyosságoktól függetleníthető hitelezési tevékenység.³

Az 1815. évi sárospataki intézményi átvilágítás megjegyzései arról tanúskodnak, hogy napi szinten a döntéshozók ezzel a folyamatban lévő szerkezetváltással nem voltak teljesen tisztában, s többnyire alternatívaként sem fogalmazódott meg az eladás, a bérbeadás, azaz egy-egy kisebb jelentőségű gazdasági tevékenység megszüntetésének az ötlete. Sőt, a városszéli erdőhasználati jog fenntartásának szükségességét egyetlen rövid mondatban szögezte le a Nagy Deputatio. Ugyancsak indoklás nélkül, magától értetődő természetességgel írták elő az előljárók a kollégium gazdasági vezetőinek, hogy tanulmányozzák a szomszédos földesúri birtokokon használt szőlőmalmok működtetését, s tárják fel, miként lehetne ezzel is bővíteni az iskola gazdálkodását.⁴

Hogy a mai olvasó számára aránytalannak tűnő gondok, feladatok sem vetették fel a bérbeadás, az adott tevékenységtől való megszabadulás ötletét, annak legékezebb példáit a szőlőgazdálkodással kapcsolatos, részletes feljegyzések és instrukciók szolgáltatják. Így például a vizsgálat a kocsma állapotát minden tekintetben riasztónak találta.⁵ A közel húsz italmérő edény közül mindössze egynek az űrmértékét találták rendben a küldöttek, a többi mind alkalmas volt arra, hogy megkárosítsa a vendégeket. A bormérő palackok és butéliák terén például ilyen viszonyok uralkodtak: „Az első icce találtatott 3½ römpölyösnek. A második ugyanannyinak. A harmadik három römplisnek és valamivel többecskebbnek. A negyedik ennél kevéssel kisebbnek. Az ötödik a negyediknél nagyobbnak valami egy evőkanállal. A hatodik olyan, mint az ötödik. A hetedik legnagyobbnak, mindazáltal ez sem üti meg a törvényes mértéket. A nyolcadik olyan, mint a hetedik palack (ez butelia). A kilencedik butelia nagyobb, mint a nyolcadiknál, de az igaz iccénél kisebbnek. A tizedik butelia olyan, mint a kilencedik.” Ha tudjuk, hogy az icce 0,84, a römpöly pedig 0,209 liternyi egységet jelentett, akkor láthatjuk, hogy egyik-másik edény használatakor akár 10%-kal nagyobb mértékben is becsapták a kollégiumi kocsmaborozóit. (Hasonló visszasságokat fedeztek fel a pálinkamérés eszközeinél is.) De nemcsak a mérésnél járhatott rosszul a vendég, hanem a kapott bor minősége kapcsán is könnyen járhatott szerencsétlenül: a kollégium által termelt saját és a készletek kipótolására vásárolt borok között óriási volt a különbség, ami miatt a praebitor egyes vett borokat saját borral volt kénytelen vegyíteni, hogy egyáltalán el tudja adni. A kocsmapincéje is aggasztotta a deputatusokat: lényegében az egész helyiség vízben, sárban úszott, mivel mind felülről, mind pedig oldalról rendszeresen beázott.

³ Minderről Debrecenre vonatkozóan: RÁCZ 1995, 189–216.; Sárospatakra: HÖRCSIK 1996, 45–87. (Különösen: 45–48.); UGRAI 2007, 75–106.

⁴ TIREKLt. A. XXXVIII. 15.540.; UGRAI 2009, 23.

⁵ TIREKLt. A. XXXVIII. 15.541.; UGRAI 2009, 28–29.

Hasonló visszasságok jellemezték a kollégiumi szőlőgazdálkodást is.⁶ Az általában mintegy tucatnyi (11–16) szőlőföld többségét legfeljebb középszerű állapotban találták. Még a jobb birtokokról is olyan beszámolók születtek, miszerint a telek egy része használhatatlan, kevés benne a karó, a gaz nemcsak a földdarab környékét verte fel, hanem imitt-amott a belsejét is. Nyolc helyen azt is kénytelenek voltak megállapítani, hogy hiányzik a rendszeres felvigyázás, s ennek is köszönhetően abban az esztendőben még egy kapavágást sem ejtettek. Több helyen megsüllyedt – megcsúszott a talaj, s a szőlőbirtok aljáról szekérrel földet kellene vinni a felső részekbe. A Messzelátó nevű szőlőt „*éppen a közepin kettészakasztja mintegy 15 öles mélységű nagy vízárókbeli omlás*”.⁷ A Nagy Hertzeg és a Kis Hertzeg szőlők nagyságát pedig pontosan fel sem tudták mérni az összeírók, mivel az említett telkek túlnyomó része teljesen parlagon maradt és benőtte az egészet a gaz. A szintén igen elhanyagolt Bentsik nevű szőlő keleti szélét pedig már megrövidítették a szomszédok, akik évről évre kijebb tolták saját gazdálkodásuk határát. A hanyagság általános mértékéről sokat elárul, hogy a bizottság különösebb felháborodás nélkül fedezte fel, hogy a kollégium legyesbényei pincéje azért ázik be, mert közvetlenül felette gyűjtik össze a trágyát.

Ezek az anomáliák ugyanakkor nem köszönnek vissza egyértelműen a szőlőtermelés gazdasági mérlegében. Összességében ugyanis a szőlőgazdálkodás majdnem minden évben legalább szerény nyereséget hozott a kollégium számára, s változó időközönként több ezer forintos kiugró haszonnak is örülhettek. Az 1798-tól 1814-ig gyűjtött tételes adatok szerint 1798-ban például közel 1900, két év múlva pedig 2238 MFt profitot termeltek a szőlőkben. A legjobb esztendő az 1811-es volt, ekkor 9027 MFt-nyi nyereséget könyvelhettek el. Ehhez képest kifejezetten negatív csak az 1799. évi (-856 MFt), az 1812. évi (-998 MFt) és az 1814. évi (-405 MFt) eredmény volt.⁸ Nyilván ezek az adatok, s a még oly közeli múltbéli tapasztalatok is fontos magyarázatát adják annak, hogy miért nem merült fel komolyan az iskolai szőlőbirtok-állomány egy részének, akár csak a leglepusztultabb darabjainak is az eladása vagy bérbeadása.

A tradicionális intézményirányítás ellenében

Miközben a küldöttek kételyek nélkül foglaltak állást a tradicionális gazdasági berendezkedés megtartása, sőt további színesítése mellett, felléptek a hagyományos kollégiumi szervezeti berendezkedéssel szemben. Az említett gazdasági résztevékenységek terén vagy a kollégiumi épületek állapotával kapcsolatban tapasztalt visszasságokat szinte kizárólag a hanyagságra, a kellő odafigyelés hiányára vezet-

⁶ TIREKLT. A. XXXVIII. 15.566–570., 15.574.; UGRAI 2009, 67–78.

⁷ TIREKLT. A. XXXVIII. 15.568.; UGRAI 2009, 69.

⁸ TIREKLT. A. XXXVIII. 15.574.; UGRAI 2009, 73–78.

ték vissza. Ezt a hanyagságot azonban nem is mindig tudták egy-egy konkrét felelős terhére róni, sokkal inkább rendszerszerű működési zavarként értékelték. A vizsgálati jegyzőkönyvek egyik fontos általános tanulsága ugyanis, hogy a diáktisztviselőket évről évre cserélő szisztéma generációról generációra örökíti a problémákat. A kocsmában hiába vonták kérdőre a praebitort, hogy miként merészel a legkülönbözőbb hamis mértékű edényeket használni, az éppen aktuális diákkocsmáros könnyedén felelhetette, hogy „*ezeket nem maga szerezte, hanem az előtte valótól eszerént vette által.*” Ezt hallván természetesen rögtön felmerült a közvetlen felettes felelőssége, ám a legfőbb diáktisztviselő, a hivatalát szintén mindössze egyetlen esztendeig viselő senior válasza, ha lehet, még lehangolóbb: „*Tudakoztatván a senior is: vizsgálta-e valaha a korcsmát? És hogy szennyvedte el ezeket a törvénytelen mértékeket? Egyenesen megvallotta, hogy nem vizsgálta, mivel nem is tudta, hogy az néki kötelessége volna.*”⁹

Csak első pillantásra más a helyzet az egyik kollégiumi lakószoba, az Alsó Czigány sori XL. „*kamara*” rendbehozatalának kapcsán. Itt ugyanis bár az esetben végül vétkesnek, de legalábbis gyanúsnak talált seniort megnevezték, s felmerült a személyes felelőssége, ezen okulva valójában az egész eljárásrendet igyekeztek módosítani az egyházkerületi és kollégiumi előjárók. Az eset alapjául szolgáló érdekellentét abból fakadt, hogy az ajtók, ablakok és a kályha megjavítására, valamint a helyiség kimeszelésére Kolosvári István senior közel 47 Rft-ot terhelte az ott lakó három, akkor elsőéves tógátusra. Ezt az összeget nemcsak a panaszosok sokallották, hanem a végső összegzést készítő Nagy Deputatio is. Ezért a konkrét ügy kivizsgálása mellett azt is elrendelte, hogy a továbbiakban a 12 forintos limithatár fölött a senior pontos költségtervet készítsen, s azt az építészethez értő professzorral, Nyíri Istvánnal engedélyeztesse. (Nyíri István egyébként még egy pluszfeladatot kapott, hisz a Nagy Deputatio, mint földmérésben és matematikában járatos szakembert, őt bízta meg a kollégium összes ingatlanának pontos felmérésével is.)

Még drasztikusabb megoldás körvonalazódott a tőkepenzkek kezelése kapcsán. A bizottság azt javasolta, hogy egyszerűen vegyék el a seniortól az ösztöndíjakra, professzori fizetésekre és a könyvtárra – fizikai múzeumra tett nagy összegű alapokkal való törődést, s azt egy külön tisztviselőre bízzák. Ezt az indokolta, hogy két ösztöndíj-alapítvány sorsa miatt nyomozást kellett indítania a bizottságnak, mivel azokról semmit sem tudtak. De a többi alap évi hozamának a felhasználása körül is számtalan kisebb-nagyobb szabálytalanságot fedeztek fel – az egyikből érthetetlenül többet, a másikkól a kelletnél jóval kevesebbet fizettek ki. Nem feltétlenül a seniorok hibájául rótták fel, de mindenképpen – egy eddig megoldhatatlan – működési zavarként érzékelhették, hogy miközben a kölcsönbe adott összegek évi törlesztő részletei közül majdnem 6300 Rft-tal maradtak adósok a hitelfelvevők, a kollégium közel 1645 Rft-nyi készpénzt és számottevő természetbeni juttatást nem

⁹ TIREKLt. A. XXXVIII. 15.541.; UGRAI 2009, 28.

tudott kiutalni saját professzorainak.¹⁰ Ráadásul az a gyanú is felmerült, hogy a seniorok Vay József 1808. évi határozott tiltása ellenére is folytatták bűnös szokásukat, miszerint az alumniumok, kollégiumi ösztöndíjak kiosztásáért duplán vették le saját jutalékukat: egyrészt levonták a maguk 3%-át a deákoknak kiosztott pénzből, másrészt pedig ugyanannyit kivettek a kollégiumi közkasszából is.¹¹

Ugyancsak a seniori jogok csorbításaként értelmezhető, hogy a kollégiumi levéltár gondozására is fölérendeltek valakit. Mivel a hanyag kezelés miatt iratok veszttek el, nemcsak új eljárásrendet (a kiadott iratokról tanúsítvány megkövetelését, valamint a seniori átadás-átvétel szigorúbb szabályait) követelt a deputatio, hanem egyszersmind Szombathi János személyében egy professzori felvigyázóra is javaslatot tett.¹²

A szőlőföldek állapotfelmérése során a felügyelettel megbízott tisztartó személyes felelőssége is felmerült a Nagy Deputatio munkálatai során. A vizsgálóbiztosok szerint ugyanis egyik-másik telek állapotát leginkább az magyarázza, hogy onnan szinte teljesen elmaradt a felügyelő. Sőt, csaláshoz is folyamodott: „*Mert tavaly csupán csak kétszer volt esztendő által ezen szőlők megnézésére a tisztartó, mely nem tett másfél napot, de hogy nem is járt, az[t] az iderekesztett levél is erősíti, melyet az árendás 'sidónak oly véggel küldött, hogy ez eránta tenne részére bizonyosságot. Melyet 'sidó az lelkiermérete ellen valónak tartván, nem subscribálta, hanem a coadjutor curator úrnak általadta.*”¹³

Ezek a tapasztalatok egy általánosabb következtetésre sarkallták az előjárókat. Eszerint az 1796-ban létrehozott, s 1809-ben pontosan szabályozott tisztartói tiszttség általában sem hozta el a várt eredményt.¹⁴ „*Az oskola gazdálkodásáról való vizsgálódás közben előfordulván azon kérdés is, vajon a tisztartónak kirendelt szembetűnőképpen nagy fizetés után sokkal több hasznot vesz-e a collegium a maga javaitól, mint az administationak régibb módja szerént? És hogy a gazdaságra felvigyázó személyeknek minémű coordinatióba kellene lenni egymásra nézve, hogy azoknak vagy függetlensége vagy egymás ellen való torsonkodása miatt a*

¹⁰ TIREKLt. A. XXXVIII. 15.540.; UGRAI 2009, 13., 17.

¹¹ TIREKLt. A. XXXVIII. 15.540.; UGRAI 2009, 12.

¹² TIREKLt. A. XXXVIII. 15.540.; UGRAI 2009, 16.

¹³ TIREKLt. A. XXXVIII. 15.568.; UGRAI 2009, 70.

¹⁴ A tisztartói tiszttség létrejöttének ideje nem teljesen egyértelmű. HÖRCSIK Richárd szerint előbb a provisor hivatalt hozták létre, majd ennek kudarcát követően a tisztartóiét. Szerinte 1815-ben szűnt meg a provisor tiszttség, mivel utoljára ebből az évből talált adatot a provisor járandóságaira vonatkozóan, majd pedig a parasztgazda vagy tisztartó alkalmazásáról ír. HÖRCSIK 1996, 38–39. Ezzel szemben a tisztartó kötelességeit tagláló első forrásunkat KÖVY Sándor professzor 1809-ben írta alá: TIREKLt. A. XL. 16.529. S az 1815. évi Nagy Deputatio is következetesen úgy szól a tisztartóról, mint akinek a munkájáról már bőven van tapasztalatuk. Mindezt talán leginkább a fogalmak keverése, a provisor és a tisztartói elnevezés párhuzamos használata magyarázhatja.

*közjó ne szennyvedjen. Fájdalommal kéntelenítettén tapasztalni a deputatio, hogy a tisztartó bejövételétől fogva sem a szőlők jobb állapotba nem helyheztesdtek, sem a közjóvedelemnek más ágai jobb karba nem tétetdtenek, sőt a kölcsönös viszálykodás miatt alábbszállottanak.*¹⁵

Mivel a senior és a tisztartó megbízhatósága és alkalmassága kapcsán többször is kételyek merültek fel, a Nagy Deputatio – tanácskozásának utolsó pontjaként – a kollégiumi szereposztás teljes újragondolását sürgette: „Az iskola virágoztatására elmúlhatatlanul szükséges lévén a hivataloknak coordinatiója, s annak szoros megtartása, az eddig való instructiókat vette figyelem alá a deputatio, nevezetesen a seniorét, mely kidolgoztatott 1798-dikban, a tisztartóét, mely kidolgoztatott 1809-ben.

*De mivel mind a senior, mind a gazda hivatalának határai most újra fognak a főtisztelendő superintendentia által kimutattatni, jobbnak találta a deputatio, hogy instructiójok is azután készültessen el bizonyos kirendeltetendő deputatio által, arra figyelmeztvén, hogy a fődirectio méltóságos főcurator uraknak, s tekintetes vizecurator úrnak kezeinél legyen. Ezek adnak utasítást a szőlő és korcsma inspectiónak is. Helybeli főigazgató pedig a collegium rectora, ki is a curatoratus vagy superintendentialis gyűlések által eleibe adott rendelkezéseknek végrehajtója lévén, a senior, gazda, épület inspectora, conventionatus cselédek, s mindazok, kik az iskolához tartoznak, intézeteitől függeni tartoznak. Kötelessége lévén viszont a rectornak is a collegiumnak minden dolgáról szóló tabellaris tudósításának a curatoratushoz való gyakori megküldése.*¹⁶

Ebben az új szereposztásban a korábbinál jóval nagyobb súlyt szántak a senior rovására a kollégium rector-professzorának. Ő ugyan a hagyományos kollégiumi diákönkormányzat szívének, az oskolaszékeknek az elnökeként kapott meg több felelősségteljes feladatot is, de valójában egyértelművé vált, hogy az intézményirányítás súlypontja a deákok közössége felől egyre inkább tolódtott a tanári kar irányába. Ezt a jelenséget támasztják alá akár Szombathi, akár Nyíri professzor fentebb már említett újabb megbízatásai is. A súlypont-eltolódás egy másik dimenzióban is igen feltűnő: a Nagy Deputatio egyre nagyobb közvetlen beleszólást kívánt biztosítani az iskola gazdálkodásába a régió befolyásos protestáns patrónusainak. Így például az átfogó reformra szoruló szőlő- és borgazdálkodás irányítására Kazintzy Istvánt kérték fel. „Mivel ezen szőlők oly nevezetes kútfejei lehetnének a collegium jövedelmének, s annak nagyobb virágzásra lehető felemelkedésének, ezeknek mostani elaljasodásából leendő kivételekre a szükséges tisztogatás, homlítás ideje korán való jó munka által kívánt állapotba leendő helyheztesésére legnagyobb figyelmet fordítani szükség azoknak, kiknek ezen oskolának java szíveken fekszik.

Mely célnak elérésére eleinte rendkívül való költségek és megkettőztetett felvi-gyázás kívántatván, szükségesnek vélné a deputatio nyolc vagy kilencezer Rforin-

¹⁵ TIREKLt. A. XXXVIII. 15.540.; UGRAI 2009, 22.

¹⁶ TIREKLt. A. XXXVIII. 15.540.; UGRAI 2009, 27.

toknak egyenesen evégre öszveszereztetését. Valamint szintén azt is, hogy mivel kívánni sem lehet tekintetes vizecurator úrtól, hogy hivatalának meghalmazott foglalatosságai között ezen külön-külömbféle határokon elszórt szőlőknek megvizsgálására oly gyakran, mint a jobb karba lehető szedésnek elsőbb esztendeiben elmúlhatatlanul szükség leszen, megjelenjen. Jónak vélné a deputatio, ha valamely, mind a szőlőmunkáltatáshoz értő, mind a collegium eránt igaz hűséggel viseltető úri tagja közönségünknek, mineműnek esmertetik tekintetes Kazintzy István úr, társul adatatna mellé szőlőinspector nevezet alatt. Aki nemcsak külön-külön minden szőlőnek hibáit személyesen kitapogatná, mi módon lehető javításokról intézeteket tenne, hanem a szőlőket mennél lehet gyakrabban megvizsgálná. Továbbá, hogy a szükséges karókról, hordókról a bereghi tekintetes uraságoknak, s ekklesiáknak hathatós segítségével rendeléseket tenne. Mikor az aszúnak ideje lesz, azzal méltóságos főcurator Lonyay Gábor úrral egyetértőleg gazdálkodna. Az erre kívántató abroncsokhoz való vasat a gömöri földesuraságoktól tekintetes ordinarius viceispány Márjássy István, Tornalljai Márton, Tornalljai Károly, Szathmári K. Pál uraknak reménylett közbenjárása által kiszerezene. A legjobb móddal elkészült aszúszőlő borokat a collegium legjobb pincéjébe, minemű a bényei, lerakatná. És ezek a borok egyenesen a tisztelt főcurator, s szőlőinspector uraknak felső felvigyázása alatt állanának, kivévén azt, ha ottan-ottan ezeknek megtöltésére a rector-professor urat egy primarius deákkal elküldenék.”¹⁷

A kollégium gazdálkodásába közvetlenül, napi szinten beleszóló főgondnok; költségtervezet készítésének és szakértő általi elfogadtatásának kényszere; az iratkezelés szigorítása és szintén professzori felügyelet alá helyezése; a rector-professzorral való minden addiginál szorosabb együttműködés kötelezettsége; s a seniorral állandó súrlódásba – konfliktusba keveredő tisztartó felváltása egy nagy tekintélyű külső patrónussal – ezek már-már döntő fordulatot sejtetnek a kollégium berendezkedésében. További kutatásoknak kell tisztázni, hogy az 1815-ben eltervezett intézkedésekből melyiket milyen hatékonysággal tudták megvalósítani. Azt ugyanis tudjuk, hogy egyrészt a senior – és ezzel együtt a fő tisztségekre esélyes primariusok – hatalma nem egy csapásra szorult vissza Patakon. Az 1815-ben tanácskozássra összegyűltek több évtizedes keserű tapasztalatok birtokában lehettek. Már a 18. század végétől újra és újra napirendre került a sokszor kiküszöbölhetetlen érdekellentéteket okozó diákonkormányzatiság kereteinek szűkítése, a diákvezérek jogainak csorbítása, s leginkább az intézményirányítás szakszerűbbé tétele. 1794-ben egy akkoriban már egészen példátlan deákzendülést váltott ki ez a törekvés. 1804-ben a professzorok és a senior közötti kölcsönös függőségi viszony rabjaként megtévedt senior megrázó öngyilkossága jelezte, hogy a hatáskörök gyökeres újragondolására lenne szükség. A 19. század első évtizedében szinte állandósult

¹⁷ TIREKLt. A. XXXVIII. 15.540.; UGRAI 2009, 20.

a tisztartó és a mindenkori senior torzsalkodása, de az is előfordult, hogy a senior helyettese, a következő évi seniorrá választásában reménykedő *contrascriba* ódzkodott a népszerűtlen seniori döntések végrehajtásától. Sokat elárul, hogy az ezekről talán a legradikálisabb intézkedéseket követelve szóló, valamikor 1807 előtt született tervezetet készítője nem merte aláírni.¹⁸ Ezek az előzmények kellő óvatosságra intenek a senior és általában a diákönkormányzat súlyvesztésének gyorsaságát, s az 1815-ben deklarált szándékok megvalósulását illetően.

Az intézmény kulturális funkciója és a válságkezelés

A Nagy Deputatio válságkezelő intézkedéseit három csoportra oszthatjuk: a meglévő gazdálkodás anomáliáinak felszámolása, a hatékonyság javítása tartozott az elsőbe – erről szólunk fentebb részletesen. A második nagy csomagot azok a javaslatok képezték, amelyek az adományok, pártfogók jóindulatának megnyerésére vonatkoztak, s ezáltal az iskola külső jövedelmi forrásainak gyarapítását célozták – ezzel ebben a közleményünkben nem foglalkozunk. Végül a legkevésbé hangsúlyos, ám számunkra különösen tanulságos módon helyenként fel-feltűnnek olyan javaslatok is a jegyzőkönyvben, amelyek az iskola fő funkciójának, a kulturális értékkeremtésnek a gazdasági vonatkozásait, a benne rejlő esetleges lehetőségeket tárgyalták.

Mivel a kollégium hónapok óta tartozott saját deákjainak a szokásos kenyér-adagjukkal, az ínség az érdemelvű elbírálás logikáját kényszerítette az intézményre. A következőkben a tanulmányi eredményeik alapján már a második classisba tartozó ifjaktól is megvonni tervezték a juttatást (Patakon három kategóriába sorolták a tanulókat), s az őket megillető részt vagy az eminensek megjutalmazására, vagy, a későbbi szűk esztendőkre felkészülendő, gabonavásárlásra kívánták fordítani. A javaslat második fele egy rendkívül izgalmas, bár részleteiben ki nem fejtett felvetést tartalmaz: célszerű lenne a 8-9 évig tanuló tógás hallgatókat a 4. év végén egy szigorlati vizsgára kötelezni, amelyen mindenki láthatná, hogy kiből lehet a későbbiekben lelkész vagy tudós, s kik azok, akiknek eltanácsolása a kevés anyagi erőforráson osztozó többiek hasznára válhatna.¹⁹

Ezzel szemben az arra érdemes tanulóknak a korábbiaknál eredményesebb megtartásáról is eszmét cseréltek a bizottság tagjai. Mivel a német és a francia nyelv, továbbá a muzsika tanítása a kollégiumban hosszú évtizedek óta megoldatlan, „*a pallérozottabb ízlésű világ piacára*” csak úgy tudnak kilépni a nemesifjak, ha tanulmányaik egy pontján elhagyják Patakot. Sőt, sokan épp ezért eleve nem is ide íratják be gyermekeiket, s ők így már az első esztendőből elvesznek az iskola számára. A tanulók megtartása és új tanulók megszerzése érdekében tehát mulhatatlannul szükségesnek látták e tantárgyak végső meghonosítását, az ezek tanításához ér-

¹⁸ TIREKLt. A. XXXII. 12.463. A kérdésről részletesen: UGRAI 2007b. 165–170.

¹⁹ TIREKLt. A. XXXVIII. 15.540.; UGRAI 2009, 15–16.

tő, saját tanítványaik közvetlen tandíjából fizetett tanárok meghívását.²⁰

Érdekes módon nemcsak az új, hanem a hagyományos (latin) nyelvtanítás elégtelensége is aggasztotta az előljárókat. Közismert, hogy a Sárospataki Református Kollégium élenjárt a magyar tanítási nyelv meghonosításában, mind középfokon, mind pedig az akadémiai tagozaton itt szorította ki hazánkban először a magyar nyelv a latint. Ez viszont azzal járt, hogy a fontosabb országos tisztségekre törekvő ifjak elmaradtak Patakról, hisz itt nem tudták a törvényhozásban és –alkalmazásban oly fontos nyelvet kellő mélységben elsajátítani: „*Magyar Országban élünk, itt kívánjuk boldogítani gyermekeinket, ahol tudnivaló dolog, hogy kivált a külső hivatalokra lépni kívánó nemesifjú előmenetelének vagy megvettetésének kulcsa oly emberek kezébe van, kik a deák – ámbár hibásan, de folyvást való – beszédet elmúlhatatlanul megkívánják a hivatalra menendő ifjútól.*” Így a Nagy Deputatio külső erőkre hivatkozva, de nyilván saját habitusának megfelelően is kiemelte, hogy a megoldást az akadémiai tagozat teljes (re)latinizálásában látja.²¹

Végül egy, az iskola fő funkciójához kívülről kapcsolódó kezdeményezésről szólunk részletesebben. Egymástól függetlenül a Nagy Deputatio és a Tiszánineni Református Egyházkerület egyik lelkésze, a Runyán szolgáló Nyíri Mihály egyszerre vetette fel, hogy kalendárium rendszeres kiadásával kellene a pataki kollégiumnak újabb bevételi forrást teremtenie. Ezek a művek évről évre „*mind külső polgári, mind ekklesiai kalendáriumok külömb-külömbféle formákban, s gyönyörködtető és építő versezettekkel, anekdotákkal gazdaságra, természeti tudományra célzó hasznos észrevételekkel, s oktatásokkal megbővítetve kiadatthatnának*”, s ezáltal közvetlenül profitálna belőle a kollégium, miközben a falusi nép ismereteit gyarapíthatná, érdeklődését az erkölcsös irányba fordítaná. Az ehhez szükséges privilégium megszerzését a bizottság Lónyay Gáborra bízta.²²

Hasonló okfejtést olvashatunk a runyai prédikátor tervezetében is. Az ő javaslata azonban különösen figyelemre méltó, mivel meglehetősen hosszan ecseteli, mit miként kellene a kalendáriumba belefoglalni. Ezáltal a sárospataki kollégium egy olyan jövőbéli komplex szellemi centrumként jelenik meg, amely a kalendárium megírásától az eladásig bezárólag mindent maga intéz a maga épülésére. Ennek megfelelően Nyíri a kollégiumi professzorokat tette volna felelőssé a kiadvány tartalmáért, kiváltképpen a fizika- és matematikaprofesszor feladataként megjelölve a kalendáriumírást. De emellett az összes többi kollégiumi tanár, az egyházkerületi prédikátorok és tanítók, továbbá a jelesebb kollégiumi deákok is a szerzőgárdát erősítették volna elképzelései szerint. A nyomtatást a kollégiumi nyomdára, a ki-

²⁰ TIREKLt. A. XXXVIII. 15.540.; UGRAI 2009, 24. Maga a Nagy Deputatio is utalt arra, hogy ez a törekvés korántsem volt új keletű. A német nyelvtanításról részletesen: VÉGH 1911.; UGRAI 2002.

²¹ TIREKLt. A. XXXVIII. 15.540.; UGRAI 2009, 24.

²² TIREKLt. A. XXXVIII. 15.540.; UGRAI 2009, 25.

hirdetést a nyári adománygyűjtő útjukra kiküldött deákokra, a megrendelések begyűjtését a prédikátorokra, a terjesztést, az elkészült mű kiszállítását pedig a karácsonyi adománygyűjtés végett úgyszint az egyes eklézsiákba érkező kollégiumi ifjakra bízta volna. Így teljes mértékben egyházi közüggé vált volna a kalendárium, mindenki a magáénak érezhette volna a produktumot. Ezt különösen fontosnak találta Nyíri két okból is: egyrészt így lehet megelőzni, hogy más magyarországi kalendáriumok példáját követve erkölcsileg kifogásolható, a jó ízlést veszélyeztető írások kerüljenek bele, másrészt hogy az üzletileg nagyon is szép reményekkel kecsegtető lehetőséget „*privatus kalendariumnyomtatók*” elvegyék az egyházkerülettől. A kalendárium kiadásából egyébként évi több ezres bevételt kalkulált Nyíri Mihály, amelyet szerinte teljes egészében a kollégiumi építkezésre fordíthatnának.²³

Összegzés

Az egyre súlyosbodó válságtünetek és a kollégiumi-egyházkerületi irányításban – talán a körülmények rosszabbra fordulásától sem függetlenül – bekövetkező személyi változás egyszerre indokolhatta, hogy 1815-ben igen szokatlan részletességű intézményi leltárt vettek fel a Sárospataki Református Kollégiumban. A dokumentumok ismeretében összeülő válságtanácskozás célja az volt, hogy amennyire lehet, új irányokat jelöljön az intézmény működtetői számára, s ezáltal biztosítsa a kollégium stabil működését. Mindezt akkor, amikor az iskola tartozott tanárainak, diákjainak és napszamosainak, s ami miatt a tanítás kivételével minden fontosabb tevékenység (építkezés, szőlőtermelés, kőbányászat) szünetelt vagy az adott ágazatot a közelgő tetszhalott-állapot fenyegette.

Ilyen körülmények között az intézmény előljárói egyrészt a kollégium fő funkciójának számító kultúráközvetítésben, szellemi értékteremtésben találtak számottevő, forintosítható tartalékot. Feltűnő azonban, hogy piaci-ökonómiai logikával érvelve egyszerre álltak ki új tantárgyak bevezetése mellett, és szálltak csatába a sárospataki kollégium történetének egyik legnagyobb fegyvertényével, a magyar tanítási nyelv térhódításával. A kalendárium kiadása körüli tervek vagy a nyomda kihasználtságát fokozó intézkedések pedig abba az irányba mutatnak, hogy a pataki kollégium patrónusai és vezetői felismerték, egy-egy iskolakollégiumnak tágabb értelemben is komoly regionális kulturális feladatai és lehetőségei vannak.

A Nagy Deputatio mentalitására, gondolkodásmódjára mégis leginkább az a belső feszültség jellemző, amely abból az ellentmondásból fakadt, miszerint a tradicionális, feudális alapokon nyugvó majorsági gazdálkodás egyetlen – adott esetben mégoly veszteséges – elemét sem tekintették feleslegesnek, feláldozhatónak. Ezzel szemben e tradicionális gazdálkodás tradicionális irányításának elavultságát felismerték és megváltoztatni igyekeztek. Ennek megfelelően ez a többnyire kon-

²³ TIREKLt. A. XXXVIII. 15.581.; UGRAI 2009. 84–85.

zervatív alapokra támaszkodó testület saját érdekeinek, hatalmi pozícióinak mentén mégiscsak hozzájárult a kollégiumi berendezkedés modernizációjához.

FORRÁSOK

TIREKLt.

Tiszáninneri Református Egyházkerület Levéltára, Sárospatak

BIBLIOGRÁFIA

HÖRCSIK 1998.

HÖRCSIK Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete, 1800–1919*. Sárospatak, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 1996.

RÁCZ 1995.

RÁCZ István: *Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*. Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1995.

UGRAI 2007.

UGRAI János: *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1792-1830*. Budapest, L'Harmattan, 2007.

UGRAI 2007b.

UGRAI János: Funkcióváltás és funkcióváltozás a Sárospataki Református Kollégiumban a XVIII-XIX. század fordulóján. *Acta Papensia*, 2007. (VII.) 1–2. sz. 155–178. p.

UGRAI 2009.

UGRAI János (s.a.r.): Az utolsó szögig. A Sárospataki Református Kollégium gazdálkodásának átvilágítása 1815-ből. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei. *Acta Patakina XXII*. Sárospatak, 2009.

VÉGH 1911.

VÉGH János: A német nyelvtanítás története a sárospataki főiskolában. In: *A Sárospataki Ref. Főiskola akadémiai és gimnáziumi értesítője az 1911–1912. iskolai évről*. 277–293.